

Історична психологія та мультикультурність. Збірка статей II міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Пізнавальний та перетворювальний потенціал історичної психології як науки» 5 лютого – 5 березня 2015 р. / за наук. ред. Яремчук О. В. – Одеса: Одеський національний університет, 2015. - С. 82 - 92.

УДК 316. 722 - 043. 5

С.О. Копилов (м. Київ)

e-mail: kopylo@i.ua

Діалог культур як регулятивна ідея сучасного буття та мислення

Наразі багато філософів, науковців, політиків, а зрештою й пересічних громадян вбачають коріння найгостріших проблем суспільного життя у «надщільному» співіснуванні, зіткненні різних форм та способів світорозуміння, діяльності, спілкування тощо. Цей *плюралізм культур* великою мірою визначає устрій і життя не лише людських спільнот, але й індивідуальної свідомості. При цьому ані на суспільному, ані на особовому рівні не вироблено оптимальних способів продуктивної взаємодії, *сполучення* культур, субкультур тощо. Жодна з моделей їх співіснування, висунутих останніми десятиліттями, на практиці виявилася недостатньою для адекватної оцінки, прогнозування та регулювання відповідних процесів. Про це свідчать, зокрема, розчарування провідних європейських держав у політиці мультикультуралізму як такої, що неспроможна розв'язати болісні суперечності у стосунках етнічних та регіональних спільнот, встановити баланс між інтересами "корінних" та інших груп населення. Так само показовими є суперечки сторонників та прихильників глобалізаційних процесів, де кожна з сторін, висловлюючи багато слушних думок, часто водночас виявляє нерозуміння самих засад позиції опонента.

Часто це зумовлене тим, що учасники дискусій вкладають у поняття культури вельми різний сенс, не надто прагнучи його прояснити. Відтак бракує чіткого розрізнення та співвіднесення власне культурних явищ, з одного боку, та цивілізаційних, ідеологічних, соціально-економічних - з іншого. І це далеко

не абстрактне питання: від чіткості й водночас гнучкості, розвиненості концептуальної мови опису цих явищ залежить можливість суспільного впливу на розвиток і взаємодію культур. Відтак теоретико-методологічні розробки, що виявляють всезагальні риси сучасного культурного життя, є не менш практично важливими, ніж предметні емпіричні дослідження. Власне, значущість останніх, які накопичили величезний матеріал, знижується саме через недостатню розробленість загальних концептуальних засад осмислення цього масиву найцінніших даних.

З огляду на все сказане вище, видається нагально важливим окреслити таке розуміння феномену культури, яке інтегрувало б здобутки найвагоміших сучасних філософських та соціально-гуманітарних підходів і водночас відповідало буттєвим універсаліям сьогодення. Це тим більш важливо, що, на думку багатьох філософів та науковців, саме *культура* стає за Новітньої доби однією з таких всезагальних регулятивних ідей суспільного та особистісного життя. Виходячи з думки про те, що починаючи з ХХ ст. "культура зсувається до епіцентру буття", визначний сучасний філософ В.С. Біблер розробив цілісну концепцію існування сучасної людини як "буття в культурі" [3; 4], що, на наш погляд, дає змогу побудувати загальну модель продуктивного розвитку та взаємодії культур у сучасному світі.

Зокрема, наріжним і надзвичайно плідним моментом філософії Біблера видається розуміння культури насамперед як царини *творчості та витворів*. Відтак вона, з одного боку, вирізняється з-поміж інших проявів людської активності, з іншого ж - не співпадає ані з усією сукупністю її продуктів (артефактів), ані з суто *репродуктивним* планом життєдіяльності. Останні два феномени за такого розуміння належать до сфери *цивілізації*; втім, її співвідношення з власне культурними явищами, як відомо, є давньою дискусійною проблемою, вартою окремого розгляду. Водночас визначення культури як сфери творчості виключає з її сфери *деструктивні* ідеї та їх "матеріалізацію" в суспільних інститутах, знаково-символічних структурах тощо - все, що спрямоване не на творення й розвиток цінностей та смислів, а на

їх знищення, нівелювання. Такі ідеї та дії є, власне, антикультурою. За цього погляду кожна "культура" в емпірично-повсякденному розумінні цього слова - етнічна, суспільно-групова, історична тощо - містить у собі такі руйнівні інтенції та "продукти". Тож вкрай важливо, адекватно оцінюючи їх, чітко відмежовувати від тих явищ, які справді вимагають підтримки, культивування.

Природно, на практиці це дуже складно, а надто коли йдеться про *своє*, яке на інстинктивно-побутовому рівні приймається *цілком*. Як таке воно може протиставлятися іншій, "чужій" тотальності, що відповідно постає неприйнятною, негативною. Натомість у настановленні на культуротворення формуються інші стосунки між "рідним" (тим, з чим індивід пов'язаний первинними відносинами) та цінностями й смислами інших спільнот, соціальних груп тощо. А саме, створюючи етичні, пізнавальні, естетичні цінності - виступаючи їх *суб'єктом*, а не просто пасивним користувачем та "ретранслятором", особа підноситься у вимір *рівноправного взаємозацікавленого спілкування* носіїв різних способів мислення, поведінки, діяльності незалежно від їхньої "прив'язки" до емпіричного буття певних спільнот. Природно, це не означає нівелювання відмінностей, своєрідності цих "способів бути людиною" (вираз А.В. Ахутіна) і не суперечить домінуванню *одного* з них (зокрема, "рідного" - сформованого через низку ранніх ідентифікацій) у свідомості й поведінці індивіда. Наявність такої домінанти (культурної ідентичності у традиційному розумінні), очевидно, залишається важливою умовою самовизначення й успішного самоздійснення сучасного індивіда; відповідно масові явища "сплутаної" або невизначеної ідентичності слушно розглядаються психологією та соціологією як негативні. Проте ледве не більш загрозливим є феномен ригідної ідентичності - нездатності сприймати нові цінності, способи поведінки та діяльності, перебудувувати свою особистість відповідно до реалій та тенденцій навколишнього світу.

У цьому плані вирішальної ваги набуває ще одне визначення культури за В.С. Біблером: це - сфера *самодетермінації* індивіда, його становлення власне особистістю - "автором" свого життя [3]. Тобто породження певних витворів

(порівняймо окреслену вище першу ознаку культури) є водночас ненастанним творенням себе. І навпаки: лише там, де людина щоразу наново й "з власних джерел" починає своє буття - покладає й здійснює його ціннісно-смыслову модель - вона здатна створити *всезагально-значущі* цінності Істини, Добра, Краси тощо. Водночас досі сказане підводить до ще одного всезагального сенсу буття в культурі: воно за своєю сутністю є *спілкуванням, взаємовизначальними стосунками різних культур*. Це комунікативне "обличчя" культури пов'язує її з іще одним всезагально-буттєвим орієнтиром новітньої доби, окресленим, у філософії М.М. Бахтіна, М.Бубера, Г.Гадамера та ін. - з ідеєю *діалогу*, діалогічних стосунків. Не маючи змоги докладно окреслювати відмінність цього поняття від значення терміну "діалог" у повсякденно-громадському дискурсі, зупинимося лише на деяких його наріжних моментах. По-перше, діалог (у розумінні вищезгаданих мислителів, підсумованому й плідно розвиненому Біблером) - це такий смысловий обмін, у якому індивід чи спільнота, власне, стає собою - за виразом М.М. Бахтіна, "вперше починає бути не лише для інших, але й для самих себе" [2, 153]. Як бачимо, діалогічні відносини у такому універсально-самотворчому розумінні ("Бути означає спілкуватися діалогічно" [2, 153]) знов-таки співпадають з культурою як цариною самодетермінації, суб'єктності людини. З іншого боку, діалог як співвіднесення відмінних, незвідних одна до одної загальних *засад* буття завжди передбачає їх зіткнення, *сперечання*. Але у культурному вимірі воно не має характеру силового, нищівного конфлікту: навіть у незгоді, несполучності конкретних точок зору, позицій учасники справжнього діалогу об'єднані спільною настановою на виявлення й здійснення буттєвих сенсів та цінностей, розв'язання "останніх питань". Отже, в цьому відношенні діалог і культура постають невіддільними: справжні діалогічні стосунки, як і справжнє буття в культурі, є *діалогом культур* [4]. Це наріжне положення філософії В.С. Біблера, як свідчать численні соціально-гуманітарні дослідження, відбиває реалії та тенденції розвитку людства у ХХ - ХХІ ст. Відтак діалог культур постає плідною регулятивною ідеєю буття й стосунків сучасної людини, принципово

відмінною від поширених моделей культурної експансії, асиміляції, з одного боку, та самоізоляції, індиферентного "паралельного" співіснування різних "одиниць" соціокультурного простору - з іншого. Виходячи з цього, спробуємо дещо докладніше окреслити засади *діалого-культурологічного підходу* до соціокультурних реалій та проблем сьогодення.

Передусім суттєво, що культура в її наміченому вище розумінні живе й розвивається у двох взаємовизначальних планах - у стосунках індивіда, по-перше, з іншими реальними особами, по-друге ж - з *витворами* культури як осередками інтенсивного узагальненого (символічного) втілення певних "смыслових позицій" (М.Бахтін). Це не тільки власне твори (художні, філософські, наукові, релігійні і т. ін.), але й "взірцеві" вчинки, соціальні інститути тощо, сприйняті як "діючі" осередки цінностей та смислів, способів розуміння й творення буття. Тож виключну роль у формуванні та самоздійсненні особистості як суб'єкта культури відіграє її взаємодія з такими *символічними* суб'єктами світобачення, спілкування та діяльності, зокрема авторами й персонажами творів. (Утім, твір не лише транслює їхнє бачення світу, але й живе самостійним життям, розкриває - звичайно, за умови творчої активності реципієнта - смисли, не передбачені автором і не тотожні світобаченню персонажів). Таке спілкування мірою його розвитку надає особливого характеру і стосункам особи з реальними співрозмовниками: вона починає сприймати їх і саму себе як авторів загальнозначущих ціннісно-смыслових настанов, витворів - як учасників діалогу "у великому часі" нарівні з діячами світової культури. Саме прагнення сягнути цього рівня надає міжособовому спілкуванню інтенсивного, продуктивного характеру.

Зосереджуючи "в чистому вигляді" певні ціннісно-смыслові інтенції, витвір культури відіграє вирішальну роль у формуванні "горизонту" всезагально-ідеальних регулятивів життєдіяльності індивіда. Це і є запорукою його існування на рівні *особистості*, що наразі, на нашу думку, і означає бути суб'єктом культури. Отже, процес соціального, зокрема освітнього супроводу становлення особи має бути зорієнтований на організацію її діалогічного

спілкування з найбільш значущими творами культури і навколо них. Натомість спостережуваний наразі брак такого символічного спілкування на рівні всезагальних засад, проблем та цінностей буття - не лише в освітньому процесі, але й взагалі у суспільному просторі - збіднює, прагматизує як соціальні контакти, так і внутрішній світ особистості. Вкрай важливо, щоб таке прилучення до культури не обмежувалося "вітчизняними" й сучасними інтенціями та здобутками, але охоплювало різні епохи, регіони, країни тощо. Нині пануючі форми загальної освіти, формально орієнтуючись на цю вимогу полікультурності, на практиці найчастіше підміняють проникнення в ціннісно-сміслові світи "чужих" і "минулих" культур суто інформативним ознайомленням. Ця необізнаність щодо коріння й глибинного сенсу інших (суттєво відмінних від "свого") способів світорозуміння, поведінки тощо є однією з причин байдуже-відчуженого, а то й ворожого ставлення до інших спільнот. Можна стверджувати, що більшість етнічних, релігійних, соціально-групових конфліктів зумовлені не так непримиренністю реальних інтересів та прагнень, як саме неадекватним розумінням чужих учинків та висловлювань внаслідок незнання їх культурного контексту й смислу. Зокрема, поширеною помилкою є сприйняття агресивності окремих осіб та груп як всезагальної ознаки культурної спільноти, до якої вони належать. Насправді ж, як зазначено вище, кожна культура як така є покладанням і здійсненням *позитивних* ціннісно-сміслових інтенцій, які, відрізняючись одна від одної, не "ворогують", але, навпаки, намагаються зняти будь-які силові протистояння. Багатовікова й різноманітна культура арабського світу жодним чином "не винна" у злочинах мусульман-екстремістів, а весь пафос творчості визначних мислителів й митців Росії у минулому й сучасності об'єктивно *протистоїть* агресивній зовнішній політиці її нинішніх очільників, викриває їх злочини проти людяності. У даному випадку бути людиною культури означає не просто осягати продуктивність *провідних*, автентичних сенсів і змістів інших спільнот, але й не давати пристрастям узяти гору над мисленням, здатністю розуміти.

Поняття культури у працях В.С. Біблера акцентує саме вирішальну значущість *розуму*. При цьому останній є не однією з «часткових» здібностей, що нині часто протиставляється відчуттям, емоціям та прагненням, але тлумачиться в руслі гуманістичної традиції - як незвідна до окремих інтелектуальних здібностей керівна й творча сила, що "просвітлює", впорядковує, «олюднює» весь внутрішній світ. Під таким «раціогуманістичним» кутом зору (термін Г.О. Балла [1]) різні історичні, регіональні тощо культури постають передусім *типами розумів* (способами світорозуміння), спілкування між якими є невід'ємною умовою існування й розвитку сучасної людини. Зокрема, загальноновизнані і ретельно досліджуються культурологією, соціологією, психологією тощо засадничі відмінності між *європейським* та «*східним*» світорозумінням. При цьому важливо пам'ятати той незаперечний факт, що взаємозбагачувальне спілкування між «Заходом» (включаючи північно-американський світ) та культурами Азії та Північної Африки - за всіх складних історичних перипетій, конфліктів тощо - є *визначальним фактором* їх існування й розвитку протягом принаймні останніх 2,5 тисячоліть. І продуктивний потенціал цієї взаємодії зумовлений саме радикальною відмінністю культур, яка часто гранично утруднює повсякденне спілкування. Розв'язання цих колізій, на наше переконання, можливе завдяки формуванню у всіх їх учасників вищеокресленого настановлення на творче самоздійснення, самодетермінацію. Це, у свою чергу, передбачає «зосередження» кожної культурної інтенції як *мисленнєвої*, інтелектуальної, а відтак - за В.С. Біблером - розгортання діалогу культур як «діалогу логік», а не лише різних етик та "поетик" [4]. У цьому «повороті» різні культури розвивають і здійснюють свої творчі можливості передусім через постановку й розв'язання найгостріших *проблем* сучасного буття. Можливість, необхідність і плідність такої «співпраці» різних регіональних, етнічних і т. ін. способів мислення підтверджується всією історією Новітньої доби. Глобальний характер більшості цих проблем цивілізації з особливою нагальністю вимагає залучення *всіх* культурних спільнот до їх обговорення й вирішення. Саме спрямованість

уваги й розумових зусиль соціальних груп та індивідів на ці *спільні* труднощі зумовлює не просто нейтральну «толерантність» до чужих думок, способів розуміння й діяльності (що є необхідною, але недостатньою умовою справжнього діалогу), але глибоку зацікавленість, *потребу* в них.

Вищесказане означає, з-поміж іншого, те, що опанування індивіда культурою – «рідною» чи іншою – є не пасивною асиміляцією певних настанов, норм, «зразків» тощо. У світлі вищевказаної настанови на творчість, самодетермінацію, розумове самовизначення прилучення до культури є не просто репродукуванням і трансляцією загальних цінностей й смислів як «готових», завершених, але їх *творенням наново*. Індивід повертається до засад, "начал" цієї культури, осмислюючи їх у співвіднесенні з власними глибинними прагненнями, здібностями, «стилем» існування. Останні, природно, є не заданими від початку індивідуального розвитку, але поступово окреслюються, «ущільнюються» саме в інтенсивній смисловій взаємодії з найбільш значущими особами. (Виключна роль «втручання» витворів культури у це спілкування зазначалася вище). Ці «авторитети» та їх цінності за нормального розвитку особистості поступово перетворюються з об'єктів беззастережної ідентифікації на рівноправних співрозмовників, чії думки й дії можуть бути поставлені під сумнів чи не прийняті. Відтак протягом розвитку (а надто у кризові періоди) індивід усвідомлює й затверджує себе як носія власних ціннісно-смислових інтенцій, що вступають у складні відносини з іншими індивідуальними та груповими цінностями, нормами тощо. Індивідуальне не пригнічується спільним (принаймні в ідеалі), але, осягаючи й здійснюючи його у власний унікальний спосіб, тим самим формується і реалізується через загальне (соціально-групове, етнонаціональне, конфесійне, загальнолюдське) Все це спонукає виокремити ще один вкрай важливий аспект діалогу культур як парадигми сучасного буття – рівноправну взаємодію *індивідуальної* та *загальної* культур. Не зупиняючись на цьому докладно, ще раз наголосимо, що цей план діалоغو-культурологічної взаємодії (сперечання – узгодження – «доповняльності» особового та загального) - є вирішальним для сучасного

суспільства як такого, що має ненастанно творитися й трансформуватися у взаємодії *автономних* особистостей. Саме таке бачення відносин особи та спільноти притаманне європейській культурній традиції і, зокрема, відповідає ідеям «класичної» демократії, громадянського суспільства тощо. Альтернативою ж формуванню такої динамічно-творчої «комунікативної спільноти» (К.О. Апель) наразі може бути лише стагнація, хаос «війни всіх проти всіх» або тоталітарний устрій, де поодинокі «надлюди» маніпулюють масою безликих «одиниць».

Для європейського культурного ареалу, до якого ми належимо, виключно важливою видається ще одна наріжна ідея філософської логіки культури Біблера – взаємозумовленість "зовнішнього" діалогу культурної спільноти з іншими культурами та її «внутрішнього» спілкування з собою. Останнє здійснюється у синхронічному та діахронічному планах, які знов-таки невіддільні один від одного. А саме, «культурна» Європа – це, як часто й слушно зазначається, перетин, зіткнення, «форум» величезного розмаїття етнічних, релігійних, професійних тощо культурно-творчих інтенцій, форм буття й мислення. І водночас європейська культура – це сучасність, «одночасність» (В.С. Біблер), актуальність для Новітньої доби всіх *історичних* способів світорозуміння, що змінювали один одного на цьому географічному просторі. Це Античність, Середньовіччя, Нова доба і, нарешті, сучасна (новітня) культура ХХ – ХХІ ст. Сучасні філософські, культурологічні та історичні дослідження дозволяють виявити загальні розумово-творчі настановлення цих культурних епох та підтверджують значущість цих інтенцій для розвитку сучасної філософії, науки й техніки, мистецтва, етико-релігійної та суспільно-політичної думки, економіки тощо. Не вдаючись до численних прикладів, нагадаємо лише про «відкриття» сучасними фізичними науками актуальності античної філософії, математики та природознавства [5] та про значущість для соціально-гуманітарного знання досвіду середньовічної герменевтики. Відтак на місце новочасного настановлення на «прогресивне» зняття, поглинання «минулих» культурних форм наступними приходять

усвідомлення необхідності, за виразом М.Мамардашвілі, «тримати живими» всі історичні культури як рівноправних суб'єктів сучасного світорозуміння.

Природно, ця інтенція наразі дуже важко затверджується у суспільній свідомості й практиці, що пов'язано, зокрема, з потужним опором найближчого за часом «попередника» сучасного розуму культури – світобачення Нової доби. Зокрема, попри формальну орієнтованість пануючих форм загальної освіти на «полікультурність» як у сучасному, так і історичному вимірі, ця освіта найчастіше не акцентує «багатосуб'єктність» культурного простору Європи. Спрямованість на інформування та тренування, а не на проблемно-творче мислення й спілкування, стандартизованість організаційних форм і методів навчання, формально-узагальнювальний підхід до змісту навчання – всі ці давно визнані вади традиційно-європейського (новочасного) типу освіти перешкоджають її реальній орієнтації на культуру. Натомість у концепції Школи діалогу культур, що протягом останніх тридцяти років розробляється на основі ідей В.С. Біблера та апробується в Росії та Україні, стрижнем учбового процесу є саме інтенсивне проблемне спілкування учнів один з одним, учителями та витворами культури різних народів та епох [6]. Не зупиняючись тут на проблемах та перспективах цього освітнього підходу, зазначимо лише, що він передбачає суттєве перетворення як змісту, так і організаційних форм загальної середньої освіти відповідно до щойно окреслених реалій та тенденцій сучасного буття.

Стисло окреслена у даній розвідці всезагально-регулятивна ідея діалогу культур дозволяє висвітлити деякі провідні проблеми й перспективи стосунків української громади з народами Європи. Зокрема, сенс бажаної «інтеграції» у європейську спільноту за цього підходу полягає не у беззастережному «учнівському» прийнятті цінностей та норм, ідей, способів та механізмів комунікації та діяльності тощо. Насамперед слід зосередитися не на асиміляції «вершків» та окремих зовнішніх форм соціокультурного життя країн Європи, а на осягненні глибинної сутності «європейського» світорозуміння, його ціннісно-сміслових засад, *проблемної налаштованості*. Важливо бачити не

лише «готові» досягнення (що, природно, є визначними), але й ті труднощі й тупіки, що часто є зворотним боком успіхів. За такого налаштування розумового зору стане видно, що, попри очевидне «відставання» у багатьох галузях суспільного життя й знання, наша спільнота може бути - вже є! - потужним носієм і творцем «європейського духу». Яскраве свідчення цього – події революції, які, за визнанням відомого французького культуролога Ж.Ніва, показали «старій» і зневіреній Європі пасіонарний приклад відтворення й відстоювання загальнолюдських цінностей. Відтак ідеться про те, що Україна може і має стати не периферією, а одним з визначальних *центрів* «європейськості», рівноправним, а не «молодшим» партнером у стосунках з будь-якими загальноєвропейськими інститутами, національними спільнотами тощо. І справа не лише в подоланні часом властивого нам комплексу меншовартості і аж ніяк не у його компенсуванні нестримним самовихвалянням; недостатньо навіть розкривати й обстоювати нашу «спроможність» та самостійність перед лицем Європи. Слід *змістово реалізувати* цю «автономну причетність» до «європейського дому» у творчих діях, які охоплювали б усі галузі життя й культури, у розбудові інтенсивного й "наскрізного" діалогу культур як із зовнішніми співрозмовниками, так і у своїй спільноті. Це й означатиме її перетворення на національно-громадянське суспільство, яке має глибокі соціокультурні коріння та здатне – попри найважчі сучасні обставини – зрелізувати свій потужний творчий потенціал. Не втратимо ж ще один історичний шанс зробити це - стати справжнім *соціумом культури*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балл Г.А Психология в рациогуманистической перспективе: Избранные работы. - К.: Изд-во Основа, 2006. - 408 с.
2. Бахтин М.М. Проблемы творчества Достоевского. – М.: Алконост, 1994. – 174 с.
3. Библер В.С. На гранях логики культуры. – М.: Рус. феном. общ., 1997. – 440 с.

4. Библер В.С. От наукоучения - к логике культуры: два филос. введения в двадцать первый век. - М.: Политиздат, 1990. - 413 с.
5. Гейзенберг В. Физика и философия. Часть и целое. – М.: Наука, 1990. – 400 с.
6. Школа диалога культур: Основы программы. – Кемерово: АЛЕФ Гуманитарный центр, 1992. – 96 с.